

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА

МИЛЕНА ЦАНЕВА

Борци, венец ви свих от песен жива
от звукове, що никой не сбира:
от дивия рев на битката гръмлива,
от еката на Витоша бурлива,
от вашето ура.

Иван Вазов

В краткия период от Освобождението до Съединението българската литература бе успяла осезателно да измени своята идейно-емоционална тоналност. Централното място на патриотичните призови и възторзи вече сериозно се оспорваше от новите мотиви на разочарование и недоволство от следосвободенската действителност. Това важи най-вече за поезията — най-прекия и бърз отзвук на настроенятия на обществото. Но намира ярък израз и в прозата — в горчивите съпоставки между минало и настояще. Да припомним само известния заключителен акорд на Вазовите „Немили-недраги“: „Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?..“ За героя на националноосвободителната борба — основен стожер на литературата ни от последните предосвободенски и първите следосвободенски години — сякаш нямаше вече място в освободена България. Епопеята на героите се бе превърнала в „Епопея на забравените“. Тъжната участ на забравените бивши борци в неблагоприятното следосвободенско общество е подчертан от автора мотив, който се преплита и в героично-епичната тъкан на Захари-Стояновите „Записки по българските въстания“. Първият разказ на Вазов за новата действителност носи показателното иронично оцветено название „Нов свят и нови людѐ“ (1883). Героично-патриотичните вдъхновения на българската литература сякаш завинаги бяха откъснати от съвременността.

Но идва Съединението и наложената ни в негова защита Сръбско-българска война и техният патриотичен патос в едно историческо мигновение преобразява и облика на обществото, и облика на българската литература, разкривайки колко живи са все още и в общественото, и в литературното съзнание на хората големите възрожденски традиции. По-късно в романа си „Нова земя“ летописецът на тази епоха Иван Вазов изрично ще отбележи онова „благодетелно влияние върху морала на българския народ“, което оказват революционният акт на Съединението и отбранителната и справедлива за нас Сръбско-българска война: „България се почувствува млада, жилава, идейна, способна пак за великите самопожертвувания. Ентузиазмът, чувство величествено и възродително, непознато в настоящия си вид от седем години на българското сърце, сега го възпламени, подмлади и направи да тупа със стихийна мощ. Тоя живителен

лъх от бодрост и вяра се косна до всичко, проникна във всичките пластове, вля освежаваща струя във всичките кътове на народната душа и я възвиси до величието на съдбоносните събития.“

Всичко това важи изцяло и за литературата — непосреден израз на националната душевност. Сбужда се отново патетиката на актуалните героични възхновения. Патриотът, жертвуващ живота си за родината, утвърждава своето централно място в образната система на българската литература и по отношение на съвременността.

Но когато говорим за литературата на тези вече твърде отдалечени от нас години, налага се да направим едно уточнение. По време на Българското възраждане литературната дейност се бе възприемала като естествено допълнение и израз на патриотичната. И предосвободженските години бяха създали традицията едва ли не всеки, който се чувства патриот и знае да пише, да изразява чувствата си в стихове и проза. Тъй че няма нищо чудно, че когато Освобождението отприщва пътя за свободно книжовно развитие, първият резултат е избуяването на една масова литература от най-ниска проба, в която наред със специфичните сензационно-булевардни моменти намираме и почти всички характерни за този период теми, идеи и образи. И на първо място — патриотичните. Още в своите първи стъпки следосвободженската литературна критика откровено се подиграва с неуморимо плодовитите графомани — най-вече стихотворци и драмописци — независимо от тяхната твърде често патриотична гражданска насоченост. Но народната маса все още жадно поглъща всяко, дори полуграмотно литературно слово, стига то да отговаря на нейните настроения и чувства.

Тази допадаща на простонародните вкусове „паралитература“ получава мощен тласък за развитие от избухването на Сръбско-българската война. Изненадата и възмущението, пламналата патриотична енергия на масата намират израз не само в хвърчащия към сръбската граница поток на доброволците, но и в „хвърчащите листове“, в чиито полуграмотни и наивни стихове избликуват искрени народни чувства. Чак докъм края на века в популярните български „песнопойки“ ще се срещат и понякога дори ще доминират „песните“ за Сръбско-българската война. Ето какво свидетелствува още навремето си един от тогавашните активни литературни критици — Петър Пешев:

„Между много проявления на общия възторг, ний като книжовници особено отбелязваме множеството трудове, които се явиха в последните два месеца, за да възпават с оди и песни геройствата на нашите войници и да проклеват коварствата и подлостите на крал Милана и неговите сподвижници по братоубийствената война [. . .] Стихотворството беше взело епидемически характер. Стихотворците се плодеха и плодят още до безкрайност. Ученици, войници, дъскопродавци, адвокати и легионисти се преваряха със стихотворствата и песнопостроствата си да прославят героите, но покрай тях и себе си.“¹

Както се вижда, макар и сам дилетант в литературната критика, Петър Пешев е безпошаден към този тип надживяна вече от нашия художествен развой литература. И в историко-литературен смисъл той е напълно прав. Но в явлениято, за което той говори, би могъл да се види и друг, по-широк национално-исторически смисъл. Защото това връщане към масовото и наивно дилетантство на „даскалската поезия“, от друга страна, е и едно ново припламване на започналния да загасва възрожденски дух. Именно така — не в тясно литературен, а в по-широк националноисторически план — поглежда на нещата Вазов, когато ни оставя друго, също така достоверно, но вече художествено обобщено свидетелство за тази породена от войната псевдолитература — за стимулите и

¹ Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1885, кн. 8.

начина на нейното създаване и за социалния и духовния облик на нейните автори. Това е великолепият разказ „Фелдфебел Стамболков“, написан в началото на 1902 г. по разказана на автора истинска случка.

... Два дни, навел съсредоточено валчестата си глава, фелдфебелът Стамболков съчинява „песня против крал Милана“ — за да научи войниците да я пеят „за насърчение“: „Ти проклетий крал Милане, / пъклен врагу, ой!“. . . (Това „ой“ е нужно на автора, за да се римува със „бой“!). Но след третия куплет поетичното вдъхновение на фелдфебела се изчерпва и той започва да на един от доброволците гимназисти под страх от наказание на всяка цена да довърши стихотворението. Няма как, доброволецът гимназист по неволя става поет. Но какъв е ужасът му, когато след няколко дена разбира, че тяхното колективно творение се разпространява из града, напечатано като хвърчащ лист със заглавие „Песня за проклетия крал Милана, изпяна от фелдфебела Стамболков и войника Ячев“. Фелдфебелът поет се оказва твърде честен по отношение на авторските права и съвсем безкористен — десетте пари, които са цената на песента, са оставени за хлапачите, които я разпространяват. . .

Както и в своята класическа повест „Чичовци“, тук Вазов създава един своеобразен хумор, в чиято основа свети усмивката на разбиране и съчувствие. Той не е останал на равнището на разказаната истинска случка — в неговата художествена обработка достоверното се е превърнало в характерно. И в колоритния образ на неговия груб и полуграмотен, но искрен и безкористен в патриотично-поетичните си пориви фелдфебел оживява историческият спомен за дните, събудили отново в започналото да загубява българско сърце възродителния патриотичен патос.

Но, разбира се, не всички автори на подобни творби са от рода на Вазовия безкористен и случайно захванал се за перото герой. Както вече споменахме, в случая Вазов явно пренебрегва историко-литературния аспект на явленияето. А Сръбско-българската война става обект за художествена експлоатация и на цяла редица изявени кандидати за литературна слава, чиито безпомощни съчинения заливат периодичния печат и книгописа от това време.

Почти едновременно с първата вълна на стихотворците се надига и втора — на драмописците. Тук вече доминираща е сатиричната тема за разпалилия бротаубийствената война сръбски монархизъм. Според „Български книгопис“ на Балан през 1886 г. излизат четири комедии за крал Милан — от превърналия името си в нарицателно понятие за графоманство Тодор Х. Станчев, от също така известния Никола Живков и от отдавна забравените Иван Р. Зринев и Я. С. Маринов. Но по сведения от тогавашния периодичен печат към тях би трябвало да прибавим поне още две комедии — все за злополучния сръбски крал — от плодовития Хр. Бъчеваров и от някой си Н. Х. Б. Сред това драматургическо изобилие безспорно най-трайно изпъква като литературен курioз знаменитото название на комедията на Никола Живков „Крал Милан без уши“.

Колко дълго са се задържали върху българските театрални сцени подобни наивни пиеси за Сръбско-българската война, свидетелство е пак един Вазов разказ — от 1899 г., — в който с присъщия си добродушен хумор той изобразява едно представление в софийския летен театър на бул. „Мария Луиза“ — нещо като илюстративна инсценировка на войната. И от този разказ — „Война въз един одър“ — можем да научим много и за повече от съмнителните сценични достойнства, и за искрения патриотичен патос на тези представления, все още сливащи по възрожденски актьори и публика в едно.

Но този род „паралитература“ явно има значение по-скоро за социологията, отколкото за литературознанието. И затова няма смисъл да се ровим повече

в литературните куриози на това време. Ще използваме по-нататък някои примери само като материал за идейно-тематични сравнения.

В разнородния поток на масовата литература сравнително по-благоприятно се откроява поемата „Богдан юнак, герой на Сръбско-българската война“ от К. (Ефрем Каранов). Тогавашната литературна критика в лицето на П. Пешев и Свирко (Д. Петков) дори я поставя по-високо от Вазовата „Сливница“. Но това говори само, от една страна, за партизанските пристрастия, от друга — за непреодоления възрожденски наивитет на литературните вкусове на това време. Излязлата в началото на 1886 г. поема представлява една наивна алегория във възрожденски дух и народнопесенен стил, която, олицетворявайки българския народ в юнака Богдан, за дълбоко удовлетворение на рецензентите „представя историята на българския народ от заробването му дори до края на Сръбско-българската война“².

На победоносната война посвещава своя „Български юнак в 1886 година“ и 16-годишният Цанко Церковски. Стихосбирката на начинаещия автор е останала в ръкопис и не притежава никакви литературни достойнства, но е интересна като още едно доказателство за масовото увлечение по темата³. В ръкопис е останало и стихотворението на Петко Славейков „Молитва на войника“, което, струва ми се, също бихме могли да свържем със Сръбско-българската война⁴. Но ако това е така, то изглежда е писано малко по-късно, след уталожването на общонародния патриотичен подем от дните на самата война. Защото именно с отдалечаването от събитията на войната започва да се гледа в по-интимно човешки план. През 1888 г. пък в сп. „Труд“ намираме стихотворението „Последни думи на един умирающ войник при Пирот“ с дата 18. XI. 1885 г. и подпис Ил. Райчев, което някои смятат, че е от Илия Блъсков⁵. Т. е. както се вижда, своята дан на справедливата и победоносна война отдават представители на всички литературни поколения — от неуморимите възрожденци до правещите своите прошълулки бъдещи писатели.

Но независимо от обстоятелството, че Сръбско-българската война е основна тема на българската книжнина месеци и дори години след ноември 1885 г., в българската литературна история тя се свързва всъщност само с две имена. Защото дълговечен художествен отзвук намира единствено в творчеството на Иван Вазов и донякъде в първите разкази на Михалаки Георгиев. И в това няма нищо чудно, след като в ония години Вазов е поел върху своите могъщи плещи това, което при нормални литературни условия би трябвало да бъде дело на цяло едно литературно поколение. В този период, както изтъква още д-р Кръстев, неговото многожанрово творчество всъщност представлява цяла една национална литература в миниатюр.

И в тази национална литература събитията от Сръбско-българската война намират отзвук, достоен за нейния героичен патос.

* * *

В духовната и творческа биография на Вазов общото стимулиращо национален дух въздействие на войната намира особено ярък израз. Още в първите следосвобожденски години неговата поезия се бе изплъднила с мотивите на разочарование и недоволство от новата действителност — от меркантилния и его-

² П. П.-в. „Богдан юнак“ от К. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1905, кн. 8.

³ Ръкописът е намерен наскоро в архива на Цанко Церковски във Велико Търново от Илия Тодоров, който бе любезен да ме запознае с него.

⁴ Вж. Петко Славейков. Съчинения. Пълно събрание в 10 тома. Т. II, С., 1965.

⁵ Вж. сп. „Труд“, 1888, кн. 3. Предполагането, че това е Илия Блъсков, е направено от Й. Василев и С. Георгиева в „Периодика и литература“, т. I, С., 1985.

истичен дух, който завладява обществото, от изчезването на възрожденските идеалистични обществени устремии. И той бе дал горчивата поетическа формула: „Линеес нашто поколение“. . . Изтръгвайки обществото от това духовно линеене, историческият акт на 6 септември не бе успял да вдъхне веднага на Вазов нови поетически пориви, тъй като по стечение на известните обществено-политически обстоятелства го бе поставил в „неприятното положение на угнетен и преследван опозиционер“, в неудобната роля на „съединист, комуто знамето е грабнато“⁶. За времето от 6 септември до ноември 1885 г. не е известно нищо, излязло изпод неговото перо. Може би и защото изгубва дотогавашната си актуална трибуна — в „Народний глас“.

Но избухването на войната, застрашаващо историческото дело на Съединението, явно изтласква от съзнанието на поета всичко, свързано с неловкостта на личното му положение в обществено-политическия живот и той естествено влиза в привичната си роля на изразител на общонародните чувства. Изгубил трибуната си като публицист, той се откликва на войната като художник и по горещите дири на нейния победен ход в кратко време написва една стихосбирка и няколко разказа. И в тях се срещаме не само с „големия свидетел на епохата“, но и с големия художник, който непринудено превръща временното във вечно.

Колко близко до буквалния смисъл на понятието „свидетел“ е чувствувал Вазов своето писателско призвание, показва не само лирическата проекция на неговото авторско „аз“ в стиховете от „Сливница“, но и самото му жизнено поведение по време на войната. Той не се задоволява да търси по картата до вчера никому неизвестното село Сливница (което за негова изненада и ужас се оказва така близо до София)⁷ и да слуша от пловдивските тепета далечните гърмежи на боя, а заминава за София и получил там „с голям труд“ разрешение, на 11 ноември сам тръгва по дирите на победоносната войска.

Тъй че стандартният израз „по горещите дири на събитията“ в творческата история на „Сливница“ и „Иде ли?“ придобива също съвсем буквален смисъл. Вазов наистина върви непосредно след войската, наистина вижда новото гробище над Сливница и убития в драгоманския проход сръбски войник, наблюдава сражението за Цариград и пред Пирот попада под обстрела на сръбските гранати. За какво му е всичко това? Нима не би могъл да възпява храбростта на българските войници и от Пловдив? Самият той, застанал зад ненадеждното прикритие на върбите, с тъжна ирония си мисли колко нелепо би било, ако загине на бойното поле, без да е боец, без да има поне утешението, че загива за отечеството: „Не, любопитен човек, непотребен никому, пречка още на истинските ратници, отишел в гранатите, без да знае сам защо. . . Глупешко наистина. . .“ („София — Пирот. Възпоминания от Сръбско-българската война“). Но да не се заблуждаваме от прекия смисъл на тази самоирония, която също има своите художествени цели. Може Вазов наистина и да не е „знаел“, но във всеки случай твърде добре е чувствувал, че другояче той не може. Изключително силно и характерно за него е това желание да види всичко със собствените си очи, тази необходимост да съпреживее събитията. Да бъде конкретен в обобщенията, да бъде достоверен дори и в детайлите. Оня вътрешен глас, който на пръв поглед съвсем безсмислено го повежда по пътя към Пирот, е властният глас на неговото специфично писателско самосъзнание — на летописец на епохата и хранител на националната памет.

По различни начини — чрез характерни обстоятелствени заглавия и подзаглавия или датировка — и в самата си стихосбирка авторът на „Сливница“

⁶ Иван Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, 112—113.

⁷ Вж. „Сливница. Възпоминания по случай един кървав юбилей“. — В: Иван Вазов. Събрани съчинения в 22 тома. Т. IX. С., 1976.

изрично подчертава нейния характер на достоверен поетически летопис: „Първият убит сърбин, когото видях в Драгоманския проход на 11 ноември 1885“, „На непукналата граната, паднала пред мене в боя при Пирот на 14 ноември 1885“, „Новото гробище над Сливница“, „Орел (В Драгоманския проход)“, „При Царибродския бой“ (Цариброд, ноември 1885), „Само ти, солдатино чудесни (В памет на тържественото посрещане на нашите войски в София на 14 декември)“ и др. под. Като се започне от самото название на стихосбирката, тук изображението на войната има своите съвсем точни временно-пространствени координати и авторът е в лирическата роля на непосреден свидетел на конкретни събития. Но това не пречи — напротив — може би именно това дава възможност на поета да създаде художествени обобщения, които далеч надхвърлят тази конкретноисторическа определеност и влизат трайно в националното съзнание и литературните традиции. И може би неслучайно в дългия си живот във времето стихотворението „Новото гробище над Сливница“ постепенно се е откъснало от своето твърде конкретно название и живее в народната памет по-скоро с началното си обобщително обръщение „Покойници“. Както и други от най-хубавите творби на Вазов за Сръбско-българската война, то отдавна вече е разширило своя смисъл до едно националноисторическо обобщение с непреходна въздействена сила.

Писани в разгара на самите събития — през ноември—декември 1885 г., — стиховете от „Сливница“ дават израз и на общонародния патриотичен подем, и на болката, която събужда в сърцето на българския народ изненадалата го братоубийствена война. По стил и по патос техният „Пролог“ е сякаш непосредно продължение на „Епопея на забравените“. Проклятията към крал Милан се опират върху библейски мащабни сравнения с Каин и Юда, а обобщеният образ на вдигащата се на бой България е обрисувана в патетичния стил на възрожденските олицетворения:

Настръхнала, боса, страшна, дива, кална,
в гнева си отчаян почти идеална,
мина и с развени лъвски знамена
при Сливница спря се, като планина!

И в три дни създаде цяла епопея.

Поетът, който се бе отчаял от облика на новото общество и с възмущение и насмешка наблюдаваше новите „люде“ на новото — издребняло и практически — време, сега с възхищение вижда как пред очите му отново израста познатият героичен и самоотвержен образ на българина („Башата на доброволците“). И стихът му дава възторжен израз на законната гордост от издръжливостта, храбростта и самоотвержения устрем на младата българска войска. Стихотворението „Българският войник“ е оригинално построено върху променящия се след всеки куплет рефрен, изразяващ променящото се отношение на враговете — от презрителното „Що за български войник!“ до уплашеното „Бежте! Български войник!“. А в „Завръщането на лавроносните войски“ дълбоко народностният стих на Вазов естествено се свързва и с известни народнопесенни наеви:

Де е било това чудо?
Чула ли си, мале —
капитаните да бият
стари генерали.

Верен на самосъзнанието си на достоверен летописец, към този стих авторът прибавя забележката, че кореспондентът на в. „Таймс“ бил нарекъл духовитото Сръбско-българската война „войната на капитаните против генералите“.

Историческият усет подсказва на поета патриот непреходния национален смисъл на първата бляскава победа на младата българска войска в една справедлива за нея битка и той подема неизвестното довчера име на Сливница, за да го нареди между славите на българската история:

Хей, Сливнице, хей, Сливнице,
не си веч просто слово.
Историо, разкривай се,
впиши туй име ново.

И трябва да признаем, че за увенчаването на името на Сливница с ореола на безсмъртието немалко допринеса и Вазовият стих. Духовният опит на обществото показва, че историческите имена се връзват най-дълбоко в националното съзнание именно когато ги подеме и мощта на художественото слово.

Пред паметта на героите, паднали в епичния сливнишки бой, Вазов поднася неувяхващ от времето венец — стихотворението „Новото гробище над Сливница“, разчупило отдавна рамките на своя конкретен повод и разширило своя смисъл до един тържествен реквием за загиналите във всички боеве в защита на България.

Като поетична постройка това е една от най-съвършените Вазови творби. Изключително разнообразен в своите художествени превъплъщения, тук той подчинява своя стих на една раздвижена, но строга строфична и ритмична организация, будеща асоциации за строгата организираност на военния живот. Със скръбно тържествен тон и с прости и строги образи из областта на военния бит в първите три куплета поетът възвеличава подвига на ония безименни герои, които обобщаваме в представата за „незайния воин“. Изразително е внушен и подчертан колективният характер на техния героизъм, в който отделните единици се сливат в един внушителен образ на борците, побратимени от подвига и смъртта.

Техният лирически образ е изграден в героично приповдигнат план, с твърди и ясни линии — те са храбри войници и достойни синове на родината, единствено на нея е посветена тяхната саможертва, за „трона злат“ те не биха отишли на смърт. Българската буржоазия, издигнала лозунга „за царя и за отечеството“, години наред трябваше да се прави, че не забелязва тази изрична уговорка на народния поет. Уговорка, която рязко разграничава неговия демократичен патриотизъм от официалната идеология на буржоазномонархическата държава.

Тържествената военна патетика и дълбоката човешка скръб в стиха на Вазов се сливат непринудено, улеснени от възрожденското възприемане на родината в образа на майка. Чувството на възхищение и преклонение пред героите, което приповдига в тържествена патетика траурния тон, върви във възходяща градация, за да стигне в третия куплет своята кулминация и да извае един от ония Вазови стихове формули, които отличават най-въдхновените моменти в неговите творби:

Българю, за тебе те умряха,
една бе ти достойна зарад тях,
и те за теб достойни, майко, бяха!
и твойто име само кат мъляха,
умираха без страх.

Достигнало своята кулминация, това патетично чувство внезапно спада и следващият, четвърти куплет прозвучава вече в миньорен тон: „Но кой ви знай, че спите в тез полета? // Над вашия гроб забвеньето цъфти...“ Започва нов момент на стихотворението, в който мотивът за падналите герои

разкрива своя най-трагичен аспект: колкото и ярък да е подвигът на загиналите, за съжаление той твърде скоро бива забравен от обществото. Колкото и парадоксално да звучи това, над „новото“ гробище“ над Сливница вече „цъфти“ забравата. За момента това е безспорно един хиперболизиран образ, но, както вече споменахме, тук вдъхновението на поета далеч надхвърля своя непосредствен повод и от конкретната картина той извлича нейния широк общозначим смисъл. Такива са, уви, жестоките закони на живота. Обществото е твърде погълнато от актуалните си задачи и проблеми, за да може да мисли постоянно за загиналите герои. И над техните гробове остават да бдят само святата скръб на майките и сърцето на поета, поело върху себе си неизплатения дълг на обществото.

И тук отново патетиката на възторга приповдига скръбния тон, окрилена от нов мотив — за силата на поезията, която спасява от забравя подвига и обезсмъртява неговата слава:

Борци, венец ви свих от песен жива. . .

.

И тоз венец — той няма да завене,
и тая песен вечно ще гърми
из българските планини зелени,
и славата ще вечно пей и стене
над гробни ви хълми.

Достигнало този втори кулминационен връх на възторга и прославата, чувството отново се връща към дълбоката траурна тържественост на първия куплет и към неговите породени от военния бит тържествено-церемониални образи. И това впечатление, че първият и последният куплет образуват една емоционално-образна рамка на стихотворението, се подсилва от осезателната връзка между обръщенията „покойници“ и „почивайте под тез могили ледни“, които поддържат траурния характер на мелодията, облъхвайки ни със смразяващия хлад на смъртта. От друга страна, още във втория куплет „деца бурливи“ внася в поетичната представа за загиналите топлата нотка на интимната близост с живи хора, а следващите обръщения „борци“ и особено характерното за военния речник „юнаци“ поддържа това „съживяване“ на ледения образ на покойниците и стопява смразяващата дистанция между живите читатели и мъртвите герои. И по тоя начин самите обръщения на поета към падналите създават един своеобразен емоционален ритъм, който отразява движението на стиха между елегията и одата.

Тези широки ритмични вълни, в които се носи потокът на чувството, се допълват и от емоционалното движение в отделните куплети. Всеки от тях завършва с един скъсен стих, в който вълната на емоцията и слухово, и зрительно (графично) затихва. И сливането на тези няколко ритмични реда дава окончателното затихване на умореното вече от своите подеми и спадания чувство в заключителния прощален стих:

Юнаци, лека нощ!

Този плавен и същевременно богат ритъм придава особено емоционално въздействие на стихотворението за сливничните герои и в тази ритмически „подплатена“ емоционалност е една от тайните на неговата художествена сила и на неговата дълговечна популярност, която го превръща във военен траурен марш. И демократично-патриотичните обобщения, и емоционалните внушения, които то съдържа, далеч надхвърлят времето, което го роди, и има нещо дълбоко показателно във факта, че автор на неговата мелодия става комунистът

Иван Минков (брат на писателя Светослав Минков), загинал през 1925 г. като член на ЦК на партията.

Но идейно-етичните и художествените ценности на Вазовата стихосбирка далеч не се изчерпват с нейния поетичен шедевър „Новото гробище над Сливница“. Нейната богата мелодия се създава от цяла редица разнообразни по тон стихотворения, които представят образа на своя автор откъм неговите най-хубави страни на патриот, демократ и хуманист. Патриотичният патос тук е органично слят с благородна хуманистична скръб. С убеждението, че тъкмо в това е нравственият дълг на поета, авторът на „Сливница“ поема върху себе си задължението зад шума на битките и блясъка на бойната слава да разкрива и човешките трагедии на войната:

Вас ви смайва шумът на борбите,
славата, юнаците, що светат —
гробовете, майките, сълзите
вижда, чувства един поетът.

(„Не, не ще се радвам кръвожадно“)

Елегичният мотив за скърбящата майка е един от основните в стихосбирката. И — което е особено важно — тук отпада наложеното от войната деление на наши и чужди. Майката на българския и майката на сръбския войник се сливат в един и същ интимносъкровен и същевременно възвишен образ. И дори неговото най-пластично разгръщане става именно по повод видения труп на сръбски войник, който извиква във въображението на поета картината на майката, която в този миг навярно се моли пред иконата: „Пази го, майко божия, / / пази ми ти детето!“... В топлия хуманизъм на „На първия убит сърбин“ изобщо можем да видим първообраза на написаното три десетилетия по-късно стихотворение на Димчо Дебелянов „На един убит“. Но за разлика от Дебелянов в случая Вазов има ясно съзнание за виновниците на тази братоубийствена война и образът на сръбската майка е едно поетично обвинение срещу тях:

Ех, скоро, като мълния,
ще гръмне вест : заклан е!
И тя ще чуе — майката, —
проклет да си, Милане!

Скръбта, която влива своя благороден тон в патриотичната мелодия на „Сливница“, има не само тези общохуманистични извори. За все още възрожденските представи на българина Сръбско-българската война е болезнена изненада, измяна срещу закаленото в борбите срещу общия поробител чувство на историческа солидарност. И в кръвта, която се пролива, поетът вижда не само конкретното човешко несъществуване, но и загиването на общите мечти на два народа, свързани със заветите на своето минало, гавра с най-хубавите надежди на предосвободженските радатели за южнославянска солидарност:

О, братя сърби, плача ази!
Умря великата надежда.

(„Орел“)

Мотивът за братоубийствения характер на войната пронизва цялата стихосбирка. Особено силно в своите съвсем непосредни внушения е стихотворението „В окопа“... В изоставения окоп умират един до друг българин и сърбин, побратимили се някога в общия бой срещу поробителя. Приближаващата смърт не им дава възможност за дълги и публицистични изблици. Но на фона на техния човешки прост и кратък разговор изплува потресаващата нелепост на факта, че сега те са се убили един друг.

Прави силно впечатление, че дори и в тези моменти на справедливо възмущение и гняв Вазов не се поддава на озлобление срещу самия сръбски народ. Основното обръщение към него си остава „братя“: („Нешастнико, побратиме, остави тука кости“. . . , „О, братя сърби, плача ази“. . . , „О, братя, ний се бихме зарад вас“. . .). Гневните обвинения и възмущения са отправени съвсем определено към сръбския монархизъм, към проводниците на великосръбския шовинизъм и онази част от сръбската „омладина“, която се заразява от тях („На сръбската граница“, „На Милош Милоевич и съдружие“). Единственото, което поетът си позволява по отношение на „снажния“ сръбски народ, е горчивият укор, че е забравил своите свещени завети „и като бик, привързан за рогата“ е тръгнал послушно след своите джелати.

Тази неподатливост на Вазов на недостойни за поезията чувства и стил изпъкват още по-ясно, ако сравним стиховете от „Сливница“ с някои образци на масовата литература, за която вече говорихме и в която авторите съвсем не се церемонят в това отношение (Вж. например „стиховете“ на Хр. Бъчеваров, цитирани в рецензията на Попович във в. „Независимост“ от 12 март 1886 г.). Показателни са и някои поправки, които Вазов прави по-късно за събраните си съчинения. Така например в „Песен на българския орач през 1885 година“ простионародното обобщение „страшно сърбина побихме, // пуснахме му много кръв“, по-късно става „бихме се и не щадихме // чуждата и наша кръв“. И няма съмнение, че тази нова редакция е по-вярна на общия дух на стихосбирката.

Впрочем същите дълбоко демократични представи за нацията авторът на „Сливница“ извявява и по отношение на България. Най-ярко подчертаният момент в патриотичния патос на стихосбирката е неговият демократичен характер. Прославяйки победата на младата българска войска, Вазов всъщност прославя самия български народ. Това е ефектно изведено като основна идея още във великолепия предговор:

„Кой военен гений изхвъркна из димът на борбата? Кой извърши тия чудеса? Кой изнесе подвига? Кой грабна победата? Кой направи възхитеното чело-вечество да вика: осанна?

Едно лице. Кое? Български войник! Как се вика той? Български народ.

Покланям му се.“

Герой на стихосбирката „Сливница“ е българският орач и сеяч („Сеяч“, „Песен на българския орач през 1885 година“). В дълбоко народностния поглед на поета дори славата на младите капитани отстъпва на заден план пред образа на бледите, дрипави и прашни войници, останали безименни в своя исторически подвиг. И понесен от своя възторг, той демонстративно прогласява:

Само ти, солдатино чудесни,
всичко снесе на плещи си здрави,
само ти, юнако неизвестни,
нас спаси, България прослави!

(„Само ти, солдатино чудесни“)

Една дълбоко демократична поетическа формула, която завинаги определя Вазовото виждане за войните.

За сравнение бих привела пак някои образци от масовата литература на това време. Например „песните“ на някой си Ив. А. Тонджоров (автор на литературни „бисери“ от рода на „Венчалний венец или честита женитба“). При първото известие за войната той отправя към бога една съвсем не ботевска молитва: „Боже, княза наш любим // води, пази невредим“. . . , и т. н. При първото известие за мира той отново досажда на бога: „О, боже, вожд ти наш бди // и наш любезний княз пази, // на всички наши първенци // любов и мъдрост ти вдъхни“. . . , и пр. (Вж. в. „Свобода“ от 12 март 1887 г. Съобщение за устроения на 9 март „Магически фенер“).

За поетичния поглед на автора на „Сливница“ в образа на българския народ няма място за князе и „първенци“. И не бива да се мисли, че това се дължи само на конкретното отношение на Вазов към Батенберг. В неговата поетична вселена следосвобожденските български царе въобще не влизат. А в поезията му от първата половина на 80-те години дори се набелязва определена антимонархическа насоченост. Да си спомним стиховете за „царете, тълпата, мръсните тирани“ („Левски“) или за „генийте, Дантоните, шо бутат тронове и мрат“ („Към свободата“).

Но навремето си това елиминиращо българската монархия поетично виждане на Вазов бива, разбира се, изтълкувано в тесния план на тогавашните политически отношения:

„Как той, поет и ортак на небесните музи, когато писа „Сливница“, гдето сам присъствува, гдето всичко видя, не можа поне думица да спомене за главнокомандующия на Сливница княз Александра, който командуваше от най-високата позиция? Музата му щеше ли да се поквари, ако той я пуснеше да попее около носителя на българската корона? Ние познаваме господство му, знаем, че той не е до такава степен горещ демократ и краен човек, щото да мрази коронованите глави“ — възмущава се през октомври 1888 г. правителственият в. „Свобода.“⁸ Счита се, че автор на тези анонимни редове е самият Захари Стоянов, забравил как само преди няколко години заедно с Вазов се бореха против ненавистния узурпатор на конституцията.

Това обвинение достига до Вазов и в неговото далечно одеско изгнание. И в отговор на намека, че не мразел дотам „коронованите глави“, т. е. че е възпявал руския император Александър II, той написва:

Не, корони ази не възпявам,
моята муза няма господар

— стихотворение, което бе намерено през 1955 г. в архива на проф. Ив. Шишманов.

Отрицателна рецензия за „Сливница“ написва и известният „Свирчо“ (Димитър Петков). Не успява да оцени докрай достойнствата ѝ и П. Пешев, макар че ѝ дава една, общо взето, положителна оценка. Но младият д-р Кръстев говори с възторг за тази стихосбирка: „едно от ония Вазови творения, в които той изказва мислите на всеки българин“. „Да, „Сливница“ напълно заслужава — пише той през 1888 г. — както небивалият у нас успех: да преживей две издания в един месец (февруари 1886), тъй и похвалите, които не му отказаха даже неговите врагове.“⁹ Впрочем дори Петър Пешев — независимо от партизанските си пристрастия — е достатъчно добросъвестен, за да признае: „Появяването на сбирката изведнъж възбуди интерес за прочитане и ние забелязахме как хората бързат да я купят и прочетат.“¹⁰

Две издания за един месец — това означава един действително нечуван успех, който не е можел да не сгрее душата на Вазов, доскоро така отчаян от „презрителната, убиващата апатия“ на обществото към „изящната литература“. Но колко изострено е неговото чувство за обществено-историческата отговорност на поета се вижда от новия предговор, който той е намерил за нужно да добави към първия:

⁸ Статия без подпис във в. „Свобода“, бр. 214 от 25 октомври 1888. Цит. по: Димонев. Иван Вазов и Захари Стоянов — литературни отношения и влияния. Висш институт за народно стопанство — Варна, 1958, кн. II.

⁹ Д-р Кр. Кръстев. Иван Вазов. Етюди за стихотворната му поезия. — Сп. „Труд“, 1888, т. II, кн. 5—6.

¹⁰ П. П-в. Рецензия за Вазовата „Сливница“ в Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 1885, кн. 8.

„И като гледаме това ново издание на труда си, ние чувстваме една вътрешна мъка, прилична на гризение, задето освежаваме, вместо да направим да се забрави споменът на тази проклетата война. Както и да е, ние идем да благодарим публиката за съчувственото посрещане на нашите песни. Но колко бихме били по-честити, ако българската поезия нямаше да възпява едно такова нещастие, нито славянската история — да запише такъв срам!“

Този „предговор към второто издание“ се слива с идейно-емоционалното съдържание на „Сливница“ също така органично, както и повтореният „предговор към първото издание“. Двата предговора по вазовски силно акцентуват върху двата основни мотива в стихосбирката, чието именно преплитане придава дълбочина и сила на нейното цялостно въздействие.

„Тя [„Сливница“] беше слаб, но верен ек на господстващите чувства, които мъчително повдигаха трепетните народни гърди [...] — четем във втория предговор. — Кои бяха тия чувства?“

Две: възторгът от победата и скръбта от войната.

Последното беше по-живо.

А сега, когато опианият от лаврите позамина, ние сещаме още по-болезнено лютата и кръвопускаща рана от тая братоубийствена война“...

Това своеобразно движение в акцента на преплетените „господствующи чувства“ може да се проследи донякъде и в самата стихосбирка, където в писаните през ноември стихове преобладават патриотичните възторзи, а в писаните през декември — горчивината и скръбта.

„Сливница“ завършва със стихотворение, което носи показателното заглавие „Да се не упиваме безпечно“. И с него на пръв поглед неочаквано, а всъщност дълбоко обосновано тази посветена на една победоносна война стихосбирка приключва с едно принципно отричане на войната, на която се противопоставя мирният творчески труд на народите:

Не смъртта, не гробът и не сечът

дават на народите животът.

Чест на тия, що блестяха с мечът,

чест на тия, що с ума работят.

Хронологически това не е последното от включените в „Сливница“ стихотворения. Но авторът го е поставил в края именно като неин логичен завършек, като основен идейно-етичен извод от войната, разтърсила съзнанието на народа и неговия поет.

Но органично сливащите се в стихосбирката „Сливница“ разнородни чувства, породени от войната, с отдалечаването от събитията започват някак си да се обособяват и в зависимост от обществено-политическите обстоятелства в спомените на Вазов се акцентуват ту върху една, ту върху друга по-едностранна оценка. Така като емигрант в Одеса през 1888 г. той написва стихотворението „4-та годишнина на Сливница“, където осъжда не само „позорната война“ („О, боже, всяка война такваз е!“), но и себе си — задето я е възпял: „И мойта муза възпя таз слава! // И сви на гроба венец кръвнишки!“... Краят на стихотворението е много силен — сам по себе си — като поетична формулировка на високата обществена отговорност на поета: „Господи, ти ще простиш, от жалост, // човека слаби, но не поета!“ Но откъде е дошла у Вазов тази представа, че в стиховете си се е поддал на тъмния вихър на тъмни чувства? Както изглежда, за момент той е повярвал на някои подобни обвинения, въпреки че в писмата си от същото това време сам ги отхвърля. На 28 декември 1887 г. той пише писмо до руския писател и преводач В. В. Уманов-Каплуновски, където, изказвайки му благодарност за преведените от него няколко стихотворения от „Сливница“, изрично прибавя: „Они вместе с сочувственною замечкою, самая

красноречива защита, оказанна ми против несправедливия приговор на г. Степовича¹¹. Ложност възгледа рецензента на идею, лежаща в основе этих стихотворений, очевидна. За исключением нескольких стихов, написанных мною в порыве узко национальных увлечений, и за которые ухватился г. Степович, главный мотив остальных — это грусть о жертвах братоубийственной войны, как вы верно заметили.¹²

Една седмица по-късно в писмо до К. Величков от 4 януари 1888 г. той отново със задоволство разказва същото — че Уманов-Каплуновски е превел неговия „Раковски“ и няколко стихотворения от „Сливница“ и ги е публикувал заедно с един „полемически отзыв“, с който той отговаря на една друга рецензия за „Сливница“, „появивша се в друг руски журнал, дето ме упрекваха, че вместо да се трудя да бъде забравена тази братоубийствена война, аз поднасям на народа „кръвав поетически венец“ за нея“¹³.

Тези писма, струва ми се, показват ясно, че стихотворението „4-та годишнина на Сливница“ е плод само на моментно настроение, а не изразява някаква трайна по-късна оценка на стиховете от „Сливница“.

В съзнанието на Вазов Сръбско-българската война остава да живее не само с причинените от нея горчивина и скръб, но и с възвисилите народния дух патриотични пориви. И в определени обществено-политически моменти споменът за нея, както по-рано споменът за националноосвободителните борби, се превръща в своеобразен идейно-етичен критерий за сравнения и критикореалистични оценки на съвременността. Така в публикувания през юли 1900 г., т. е. наскоро след известните селски бунтове против десетъка пътепис „Вискер планина“, насочил бинокъла си към историческото село Гургулят, авторът печално напомня, че нашата храбра армия е възпитавана „за нови Сливници, Гургулята и Шипки“, а не за „да жъне позорните лаври на Тръстеник и Дуранкулак“. На следната 1901 г. по повод 15-годишнината от сливнишката победа Вазов ще публикува есеистичния си спомен „Сливница“. Възпоминания по случай един кръвав юбилей“, където отново ще акцентува върху своя хуманистичен и чужд на шовинизма поглед за войната: „България извърши дълга си тоя ден — нека го оставим в историята ѝ и в дъното на душите си, дето вечно ще грее. . . Ние сме народ трезвен, скромнен, даже хладен — но вулкан, когато трябва — и шовинизмът е чужд нам.“

Във всички тези по-късни и чисто публицистични изказвания на Вазов акцентът се мести съобразно обществено-политическия момент и настроенията на автора и това осезаемо заостря оценките в една или друга едностранчива насока. Във „Вискер планина“ — към мярналото се за момент съмнение — дали пък наистина войните не са нужни на обществото за озониране на атмосферата; във „възпоминанието „Сливница“ — към опроверганото от самото написване на този спомен колебание — дали трябва да напомняме за тази кръвава победа. Но и в двата случая самият тон на автора подсказва съзнанието за условната едностранчивост на подхвърляната мисъл. Така или иначе не може да не се види, че най-пълната и точна, единна в своите разностранни внушения оценка на Сръбско-българската война можем да намерим в нейното художествено изображение в произведенията на Вазов, писани по време или наскоро след самите събития.

А това са не само неговите стихове, но и неговите разкази за войната.

¹¹ Както е известно, руският славист А. И. Степович, който по-късно неведнъж се изказва положително за творчеството на Вазов, в началото се отзовава твърде критично за някои стихотворения в „Сливница“.

¹² Ив. Вазов. Събр. съч. в 22 тома. Т. 21. С., 1979, с. 65.

¹³ Ив. Вазов. Цит. съч., т. 21, с. 66.

Непосредно след стихосбирката „Сливница“ излиза малката книжка на Вазов „Подпоручик Вълко. Разкази за Сръбско-българската война“ (1886), в която влизат разказът „Подпоручик Вълко“ (по-късно „Вълко на война“), написан според датировката на 2 януари 1886 г., и своеобразното „Писмо до дядо попа в с. К.“, с дата 8 януари 1886 г., което е нещо като въведение към Вазовите разкази за войната¹⁴. Тези разкази, както изглежда, са били замислени като цяла поредица. Защото в края на книжката е поместено съобщение, че наскоро ще излезе и втори разказ — „Кръвта вода не става“ (който фактически е публикуван през 1891 г. с название „Два врага“). Към написаните в началото на 1886 г., но неуспели да излязат веднага Вазови разкази принадлежи и неговият класически шедьовър „Стоячо из Ветрен“, станал широко популярен с по-късното си название „Иде ли?“

Както и в стиховете си, където изрично подчертава: „Само ти, солдатино чудесни“, така и тук Вазов прави обект на художествена възслава безименния герой от простата селска маса. В разказите за Сръбско-българската война той за пръв път ни среща с оня нов образ, комуто е съдено да стане основният положителен герой на неговата критикореалистична проза от следващите десетилетия — образа на неизвестния „тъмен“ герой, човека от народа, прост, невежествен в политическите въпроси, но с честно и добро българско сърце.

Простичък, наивен и дори глуповат е неговият Вълко Папурчикът от разказа „Вълко на война“. Когато идва ред да иде войник, той в началото дори се укрива, защото не му се отделя от нивата и воловете. Но когато в казармата новопроизведеният подпоручик Иван Морисвиев поисква да го направи оръдие на своята дребнава отмъстителност, здравата и честна психика на героя инстинктивно въстава срещу исканата от него несправедливост. Една повтаряща се у Вазов сюжетна ситуация, чрез която той на няколко пъти демонстрира нравствената същност на своите любими „тъмни“ герои. А когато започва войната, в окопите над Сливница Вълко смайва ротата със своето спокойно безстрашие. Непосреден като дете в чувствата и постъпките си, той дори в разгара на боя мисли повече за обяда, отколкото за смъртта. Художникът е успял да долови и да вложи в този жизнен и убедителен образ нещо от оня безсмъртен тип на безименния редник, върху чиято спокойна деловитост се крепи издръжливостта на една армия.

Народностният характер на разказа е подчертан още в самия тон на автора. При описанията на боевете той дори добива нещо от интонацията на народна песен: „Два дни вече как Софийско равно поле ехти от гърмове и трясъци; кънти и трепери висока Витоша, с гъсти облаци забулила сърдито чело. Уплашила се е стара София, българска столица“...

В първата си редакция разказът „Подпоручик Вълко“ е завършвал с произведането на Вълко в чин подпоручик. Но усетил, че това е не само жизнено неубедително, но и измества героя от оная социална плоскост — на тъмната народна маса, — с която той е органично свързан, по-късно Вазов изменя този щастливо безпроблемен край и отново преплита в патриотичния мотив за беззаветната храброст на българския войник своята хуманистична присъда над братоубийствената война. Във втората редакция на разказа Вълко Папурчикът си остава „подпоручик“ само на примех, но утвърждава своята социална роля на представител на издигнатото във върховен идейно-етичен критерий народно виждане: „Но мене ми се чини — взема тук и сам думата авторът, — че има със

¹⁴ В „Подпоручик Вълко“ е поместено и едно стихотворение без заглавие, което прославя героите на войната в народнопесенен дух. Грамотно написано, то обаче с нищо не издава стила и таланта на Вазов и е съмнително дали е негово. (В събраните му съчинения не е поместено.)

стотици хиляди прости орачи като Вълка и у нас, и у съседът, които платиха с парата си и с кръвта си луксът на тая война, а още не могат да си обяснят кому беше тя толкова притрябвала и защо я направиха необходима, когато там трябваше само слънце и дъжд навреме. Глупава сган.“

Интересно е да се отбележи, че през 1916 г., при подготовката на Вазовите събрани съчинения, този подчертано антивоенен мотив от края на „Вълко на война“ е съкратен от автора. Явно по цензурни съображения. Както е известно, по това време цензурата си е позволявала да спира дори Вазови стихотворения, ако в тях намира израз народната жажда за мир.

Но да се върнем отново към първото издание на „Подпоручик Вълко“ от началото на 1886 г.

Споменатото вече „Писмо до дяда попа в с. К.“, излязло заедно с „Вълко на война“, би могло да се възприеме като своеобразен разказ във формата на писмо. Защото явно е, че в случая подателят съвсем не се интересува дали писмото му ще стигне до обозначения адресат, и добродушният поп от с. К., който оплаква войната, в която се лее християнска кръв, и същевременно благовластя юнаците, които се бият за народна правда, е по-скоро *обект* на разказа.

Познавайки характерния за Вазов маниер да твори под напора на спомена или на непосредствените си впечатления от живота, можем да допуснем, че в основата на „писмото“ наистина лежи действителна случка — някоя среща, станала по време на пътуването на писателя от Пловдив през София за бойното поле. Но по-важното в случая е, че това въвеждащо ни в атмосферата на Вазовите разкази за войната писмо има тъкмо тази основна и характерна за автора цел — да ни внуши достоверността на неговите творби, да подчертае, че те отразяват действително „виденото“ и „чуто“.

И още нещо — също така характерно за белетристичния маниер на Вазов. Както е известно, неговото повествование се отличава с постоянната открита намеса на автора в него. Но в първата редакция на „Вълко на война“, както и въобще в разказите си за Сръбско-българската война Вазов проявява неочаквана сдържаност в това отношение. И в такъв смисъл разглежданото „Писмо до дяда попа в с. К.“ своеобразно възмездява писателя за отказа му от по-обширни публицистични намеси. Защото тук той взема направо думата, за да утвърди като свое народното отношение към събитията:

„Искаш ли право да ти кажа? Грях ме е да пиша за тая пуста опустяла братска война! Защо се не бихме с неверниците? А сега сърцето на българина хем се радва, хем боледува.“

В това „писмо“ за пръв път се мяркат имената на Стоянчо и с. Ветрен, които наскоро Вазов ще свърже завинаги в неразривно белетристично единство, създавайки един от най-хубавите разкази в българската литература — „Стоянчо из Ветрен“ („Иде ли?“). Разбира се, имената са само повод за свободните творчески инвенции на художника. В писмото Стоянчо е син на попа от с. К., който го е изпращал до Ветрен, а авторът го е срещнал жив и здрав на фронта: „Поиска ми цигаро и аз му дадох цялата си табакера. Той се усмихна, както си го знаеш, и ми каза: „Благодаря. Ще ми стигне до Пирот, а там ще си купя нов. . . Чудесна душа, да ти е жив!“

Но в разказа писателят не си позволява да остави Стоянчо жив в боевете за Пирот. Защото неговата художествена цел е да покаже именно античовешката същност на войната. След всенародния патриотичен подем и възторзи е дошло време литературата да се вгледа и в малките човешки драми, които са цената на историческата победа. Поетът, който възслави героизма на българската войска и същевременно оплака кървавия сблъсък между две братски славянски страни, сега поглежда на войната откъм нейния дълбоко човешки интимен план.

... Отминават, обкичени с чемшир, младите войници, „студено, кал до колене, лапавица, поразия, а те пеят ли — пеят. . . [. . .] Синко, добър час! — пищи майката. Стоене — вика премаляла девойката. . .“ Авторът не е забравил високата оценка на историята, но той е сега сред разтрепераната от студ и вълнение народна тълпа. Патриотичното въодушевление и трагизмът на раздялата, песента на войниците и потискащата сива мъгла, всичко се слива в една картина, която властно предава на сърцето ти своето напрежение и тревога.

Отминават младите войници към подвига и към смъртта. . . А тук, на село, остават с тревожно свити сърца майки и любими, братя и сестри. Струва ми се, неслучайно по-късно Вазов променя заглавието на разказа. „Иде ли?“ е не само по-ефектно, то е и по-точно. Макар и авторът да е успял да вложи в едно великолепно войнишко писмо целия обаятелен образ на простодушния селски юнак, художествен обект на разказа са не преживяванията на войника, а преживяванията на неговите близки.

Както видяхме и от стихосбирката „Сливница“, Вазов пръв въвежда в нашата литература образа на майката, изпратила на фронта своя син. И въобще пръв издига антивоенното хуманистично знаме на българския писател. Патосът на „Иде ли?“ е в заклемяването на войната като всенародно бедствие и античовешко дело. Авторът не се поддава на евтими екзалтации, с удивителна за него сдържаност той дори нито веднъж не взема сам думата. Неговата художествена присъда се съдържа в самото изображение на войната, видяна през очите на майката, която и нощем сънува ужаса на битките; на девойката, която мълчаливо крие своята скръб зад зачервените си очи; на децата, които сред коледната виелица отчаяно разпитват за бачо си Стоян. Присъдата е в топлия майчин поглед, с който баба Цена обгръща сръбските пленници: „Боже мили, та тия ли са сърбите? Та те добри хора. . . Клетите им майки. . . дали ги знаят. Момчета бре, я почакайте!“ И майката на българския войник тича да носи ракия на вражите пленници.

Трудно е да се прескочи който и да било от кратките, но наситени с богати внушения епизоди на разказа. Тревожният сън на баба Цена в стила на фолклорното образно мислене; простодушното писмо на Стоян, в което така трогателно се преплитат патриотичният патос на войника и изпълненото с грижите и радостите на мирния живот съзнание на селянина; срещата със сръбските пленници; изграждането на триумфалната арка за посрещането на победоносната войска. . . Със свойствената си непринуденост дори и в рамките на късия разказ Вазов съумява да вложи внушителна епичност.

Но безспорно най-силната сцена, от която е дошло и названието „Иде ли?“, която се подготвя емоционално от всички предишни епизоди и която никой, който е прочел разказа, не може да забрави, е неговият край. Верен на художествената си задача, Вазов само е отбелязал като хроника тържественото посрещане на фронтовците. В зимната вечер, която рисува в края, пред нас преминава не победоносна войска, просто — завръщат се войници по домовете си. Историята ще увенчае със слава техния подвиг. Но сега тук на пътя две премръзнали деца напразно очакват брат си. И пред сълзите в детските очи замлъкват триумфалните салюти на историята. Остава само трагедията на обикновения човек, платил високата цена на историческите колизии. Остава само тази изпълнена с безнадеждна скръб картина, която разширява границите си до размера на едно непреходно обобщение и която ще се повтаря дотогава, докато на света има войни — две премръзнали деца напразно очакват брат си сред зимната виселица, която там някъде в лозята при Пирот засипва пресния гроб на Стоян. . .

Стегнат, сдържан емоционален, написан с дълбоко проникновение в народната душевност и с вярно чувство за художествена мярка, разказът „Иде

ли?“ е истинско тържество на Вазовия белетристичен дар. Той слага блестящо начало на една от най-благородните традиции на българската литература и специално на българската проза — да се съчетава патриотичният патос и култът към безименните герои, дали живота си в защита на родината, с принципното отрицание на античовешката същност на войната.

Както се вижда от цитираното вече съобщение към книгата „Подпоручик Вълко“, още през 1886 г. е бил написан и разказът, получил при по-късната си публикация названието „Два врага“, посветен също на безименните герои на Сръбско-българската война. За разлика от „Вълко на война“ и „Иде ли?“ тук обаче патриотичният патос се внушава с помощта на една по-ефектна фабула, основана върху случайности и изненади — маниер, наследен от възрожденската белетристика и характерен за голяма част от Вазовата проза. Конкретната идея, определила сюжета на разказа, е също така характерна и, бихме могли да кажем, дори любима за Вазов — в решаващи исторически моменти пред възвишения образ на отечеството отпадат дребните лични вражди.

... По неизвестни на селото причини Първан Лазаров и македонският преселник Ламбо са се превърнали в ожесточени врагове. Ламбо дори става харамия само за да може да убие врага си. Но когато раненият на фронта Първан се укрива в непревзетия още Пирот и случайно попада през нощта в бакалницата на заселилия се тук Ламбо, неговият довчерашен враг отпуска инстинктивно вдигнатата кама и го приема като брат. Защото „Кръвта вода не става“, както е гласяло и първоначалното название на разказа. . .

И след отшумяването на самите събития Сръбско-българската война продължава да се явява в творбите на Вазов — вече като средство за доизграждане на образа на неговите характерни герои-патриоти. В разказа „Младен“ („Бикоглав“), писан през лятото на 1890 г., войната вече не е основен художествен обект, но тя е вплетена в края на действието, за да сложи последния ярък шрих в образа на героя. До този момент това е разказ за страстната любов и непреклонния рицарски характер на селския момък, предпочел да отиде в затвора, отколкото да се оправдае, като „почерни“ името на обичаната мома, с която е бил на среща. Но чисто по вазовски точно в момента на дошлия най-после щастлив край авторът прави внезапен завой, извисявайки образа на героя в по-широк националноисторически план. Успял след тежки перипетии да се ожени най-после за любимата, на другия ден след сватбата „бикоглавият“ младоженец тръгва за фронта, за да остави юнашки кости на Царибродските височини: „Ни от придумвания, ни от молби, ни от плачове на отчаяната млада невеста, от нищо не взе. . . Самото началство се съгласи да му даде неделя срок, но той упорствува:

— Сега моята жена и род, и драгост, и господ е отечеството. . .“

През 90-те и началото на 900-те години Сръбско-българската война в творчеството на Вазов става, както видяхме, тема вече на неговите спомени. Но при Вазов границата между спомен и художествена творба често е твърде относителна. „Един влак (Историческо възпоминание от Сръбско-българската война)“ например съвсем условно е отнесено към спомените му. Плод на възбудената от чужд спомен творческа инвенция на автора, то си е чист разказ, обрामчен в често срещаната у Вазов композиционна рамка на въведения разказвач („Това ми разказа завчера пехотинският полковник Т.“. . .). Т. е. по отношение на творческия процес тук имаме същия случай, както при разказа „Фелдфебел Стамболков“, създаден през 1902 г. също така въз основа на чужд спомен.

Написано през февруари 1899 г., „възпоминанието“ рисува всевъзможните пречки, с които немските служители по Хиршовата железница саботират устрема на българските войски да стигнат по-скоро до фронта. Т. е. патриотичният

патос на спомена за Сръбско-българската война този път се обвързва с една актуална за момента тема — опитите на българската държава да освободи железопътните линии на българска територия от властта на чуждестранните компании. И това постоянно актуализиране на спомена за Сръбско-българската война във връзка с историческия момент е може би най-характерното за живота на този спомен в съзнанието и творчеството на Иван Вазов.

* * *

Че в началото на 90-те години Сръбско-българската война е една все още актуална тема, говори и закъснелият литературен дебют на Михалаки Георгиев. Първите разкази на 36-годишния автор, излезли през 1890 г. във Вазовото списание „Денница“ — „Кърваво примирие“ и „След войната“, — са посветени на героично-трагичните събития, свързани със сръбската блокада на Видин. През 1894 г. излиза и един от най-силните разкази на писателя — „От зло на по-зло“, чийто сюжет е също свързан с войната — по-точно с нейните трагични последици.

Както и Вазов, в изображението на войната Михалаки Георгиев органично слива патриотичния патос и възхищението от героизма на българина с хуманистичната скръб за жертвите и възмущението от виновниците за войната. В това отношение той не се задоволява с чисто белетристичните внушения и в гласа му зазвучават и открито публицистични интонации: „От дясното рамо виси само един празен ръкав, съвсем празен; ръкавът е тук, ама ръката я няма: тя остана там — в Александровската болница! . . Там остана, че им трябваше; трябваше им да подпрат с нея равновесието на Балканския полуостров, да го заякнат, та да не се клати, да не шава! . . Вижда се, че коджамити ще да се е било разшавало това пусто равновесие, като им трябваха толкова хиляди ръце, толкова хляди крака, толкова хиляди глави, за да го подпрат, да го заякнат! . .“ („От зло на по-зло“).

От друга страна, в общата атмосфера на трите разказа на Михалаки Георгиев за Сръбско-българската война акцентът е всъщност различен и неговото постепенно, но осезателно изместване е показателно за общия идейно-тематичен развой на българската литература от това време.

В първия разказ — „Кърваво примирие“ — художествен център е героизмът на българина. „Картината, която представляваше Видинът по това време, беше колкото скръбна, толкова и любопитна — разказва авторът в характерната за прозата от този период роля на летописец. — Солдатите, които сновяха насам-нататък по своята работа, изгледваха така спокойни, като че се готвеха за някой славен парад, а не — за смъртна борба. Всичко, що бе мъжко и по-младо, по-жизнено, като захванеш от най-богатските синове, дори до най-бедния абаджийски калфа или кожухарски чирак, всичко вървеше с една презрителна усмивка на лицето. Сам-там ще видиш по някой по-бляскав поглед, устремен по посока на Тимока, но — нищо повече. Такава поразителна хладнокръвност, такава презрителна усмивка и такъв бляскав поглед те карат неволно да сваляш шапката си от главата и да им се наклониш. . .“

Трагичният до сантименталност сюжет откроява още повече героичната тема. . . Млад и красив, пълен с жизненост и сила пристига във Видин артилерийският поручик Н. с изпратеното на Видинския гарнизон подкрепление. И още при първия поглед между него и красавицата на града се заражда пламенна любов. Но коварно нарушеното примирие прекъсва техния танц. И той вече никога няма да бъде продължен. Защото в героичната едночасова битка младият поручик оставя единия си крак. . .

Във втория разказ — „След войната“ — акцентът е вече изцяло върху трагизма. . . Старата баба Вълкана разказва на автора за загиналите при обсадата на Видин малки деца, майки с пеленачета, млади момичета преди сватбата си. А самият той става свидетел на потресаващата трагедия на едно семейство, в което бащата и 14-годишният му син са отишли доброволно на укрепленията да помагат на войниците и там и двамата са били ранени. От раняването бащата ослепява, а синът му след дълго боледуване умира, защото осиромашалото семейство няма възможност да го заведе на лекар. И сега слепият баща обикаля в дъждовния ден опустелия град и тъжно свири с кавала, за да събере милостиня за погребението. . . В общата трагична обогрениост на разказа патриотично-героичната тема тук вече осезателно се изменя от социалната.

Социалната проблематика, характерна за българската литература от 90-те години, изцяло диктува написания четири години по-късно разказ на Михалаки Георгиев „От зло на по-зло“. Всъщност това е вече разказ не толкова за войната, колкото за печалната участ на западащите дребни занаятчийци — един от най-специфичните проблеми на десетилетието. Войната, или по-точно нейните трагични последици, тук идва като едно от поредните нещаствия, струпващи се върху дома на ковача бай Крачун. Неговата единствена надежда — синът му Младен — се завръща от фронта безпомощен инвалид. И няма вече кой да поеме тежкия ковачки чук. Този безполезен вече чук полагат в гроба на стария ковач. А осакатеният Младен, свил се пред прага на църквата или пред сергиите на пазара, проси, за да издържа осиротялото семейство на сестра си. Проси и разказва на заобиколилите го „какво е било в битките“. В тези разкази на героя за миг зазвучава отново героично-патриотичната тема. Но сега тя вече има нови функции — важна е не толкова сама по себе си, колкото като своеобразен контрапункт на социалната. Патриотичното съзнание на човека от народа с неговите възрожденски представи за отечеството и за дълга му към него влизат в трагично противоречие с неговото социално положение на безпомощен и оставен на произвола на съдбата „малък човек“. „А не е да речеш за свой кеф осакател. За царщината е, дума се, санким за народо“. . . — сърди се и въздиша бай Цоло Дубаджията. Но отпуснатата след две години инвалидна пенсия няма да оправи безвъзвратно рухналия дом. И картината на принудения да проси герой от Сръбско-българската война в разказа на Михалаки Георгиев придобива внушителен символичен смисъл — като израз на крещящото противоречие между все още живото у народа възрожденско патриотично съзнание и социалните порядки в буржоазнокапиталистическата държава. Отминала е в историята Сръбско-българската война със своя героично-трагичен патос и общонароден патриотичен подем. Нови проблеми вълнуват обществото и литературата. Патриотичната тема неусетно се е преляла в социалната.

* * *

Можем да приемем, че с разказа на Михалаки Георгиев „От зло на по-зло“ завършва прекият отзвук на Сръбско-българската война в литературата. По-късно тя става за нея една вече историческа тема. Историческа тема, пред която все още сме длъжници.

Затова пък непосредствените художествени отзвуци на войната оставят в българското литературно развитие трайни следи и създават естетически ценности с дълговечна въздействена сила. Стиховете от Вазовата „Сливница“ и неговите и на Михалаки Георгиев разкази за Сръбско-българската война са в основата и на патриотичния патос и преклонение пред героите, заги-

нали за родината, и на дълбокия хуманизъм, отричащ античовешката същност на войната, които стават една от най-трайните и плодотворни традиции на българската литература и раждат новите шедьоври на военна тематика в творчеството на Димчо Дебелянов и Йордан Йовков. А вдъхновените редове на „Новото гробище над Сливница“ и „Иде ли?“ завинаги са се врязали в националното съзнание, превръщайки героично-трагичния спомен за Сръбско-българската война в художествени обобщения с непреходна национално-историческа и общочовешка стойност.